

dr Julia Sienkiewicz-Wilowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: juliasw@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-9457-6988>

Życie i dzieło Johanna Jacoba Sachsa XIX-wiecznego lekarza, naukowca, popularyzatora edukacji zdrowotnej i prekursora idei zdrowia publicznego

The Life and Work of Johann Jacob Sachs, a 19th-Century Physician, Scientist, Promoter of Health Education and Pioneer of Public Health

Summary

The article analyses the life and educational path, and selected works of Johann Jacob Sachs, a physician and scientist of Jewish origin born in Mirosławiec (Märkisch Friedland) and, from today's perspective, a pioneer in public health studies. The Wałcz district, in which Mirosławiec is located, was an important center of the Jewish population from the 18th to the 20th century. Its functioning was influenced by two orders — religious and those related to Prussian legislation. The use of various sources and documents from that period allows for an analysis of the mechanisms that influenced Sachs's life. Sachs, born in 1803 into a large, orthodox Jewish family, initially received an education that prepared him for the role of rabbi. However, this did not bring him satisfaction. He eventually completed his medical studies and moved to Berlin, where he pursued an academic career and publishing activities related to medical journals he founded. One of his most famous works is *A Picture of a Woman's Life in Health and Disease from a Psychological, Intellectual and Moral Point of View. A Handbook for German Women*.

Keywords: pedagogical biography; Jewish community; Johann Jacob Sachs; Wałcz district; West Prussia

Streszczenie

Artykuł analizuje życiorys, ścieżkę edukacji oraz wybrane prace Johanna Jacoba Sachsa, lekarza oraz naukowca żydowskiego pochodzenia, urodzonego w Mirosławcu, który z dzisiejszej perspektywy uznawany jest za pioniera nauk o zdrowiu. Powiat wałecki, w którym znajduje się Mirosławiec, był od XVIII do XX wieku ważnym ośrodkiem społeczności żydowskiej. Jego funkcjonowanie organizowały dwa porządki — religijny oraz związany z prawodawstwem pruskim. Wykorzystanie różnorodnych źródeł i dokumentów z omawianego okresu pozwoliło przeprowadzić analizę mechanizmów, które kształtowały życie Sachsa. Sachs, urodzony w 1803 roku w dużej, ortodoksyjnej

rodzinie żydowskiej, początkowo odebrał edukację, która przygotowywała go do roli rabina. Nie przyniosła mu ona jednak satysfakcji i ostatecznie ukończył studia medyczne. Następnie przeniósł się do Berlina, gdzie kontynuował karierę akademicką oraz działalność wydawniczą związaną z założonymi przez siebie czasopismami medycznymi. Jednym z jego najsłynniejszych dzieł jest *Obraz życia kobiety w zdrowiu i chorobie z psychologicznego, intelektualnego i moralnego punktu widzenia. Podręcznik dla niemieckich kobiet*.

Słowa kluczowe: biografia pedagogiczna; społeczność żydowska; Johann Jacob Sachs; powiat walecki; Prusy Zachodnie

Cel

W artykule przedstawiono sylwetkę i drogę życiową Johanna Jacoba Sachsa, XIX-wiecznego lekarza i naukowca pochodzenia żydowskiego, działającego początkowo na terenie Prus Zachodnich. Był on popularyzatorem edukacji zdrowotnej skierowanej do ogółu społeczeństwa i w tym zakresie prekursorem idei zdrowia publicznego.

Ortodoksyjna rodzina żydowska przewidziała dla niego typową drogę życiową, jaką powinien podążać syn kantora. Wpisane w nią było pełnienie istotnej roli administracyjnej w rodzinie żydowskiej, a gdyby okazało się, że nie ma on ku temu predyspozycji — uprawianie zawodu kupieckiego. Jednak Sachs dokonał innego wyboru.

W tej perspektywie jego późniejsze losy i dokonania wskazują, że podjęcie niezależnej decyzji było lepsze niż uleganie wpływom i naciskom otoczenia. Jego sytuację i wybory przeanalizowano zatem w kontekście ówczesnej rzeczywistości społeczno-kulturowej, uwarunkowań religijnych i wynikających z prawodawstwa pruskiego.

Omówiono także ważniejsze dzieła Sachsa oraz wskazano, dlaczego były znaczące i w jakim zakresie okazały się pionierskie. Był on nie tylko lekarzem, lecz także popularyzatorem wodolecznictwa jako formy dbania o zdrowie powszechne. W artykule zwrócono uwagę na znaczenie jego podręcznika dotyczącego zdrowia kobiety, w którym poruszał nie tylko kwestie medyczne, ale i psychologiczne; był on także niewątpliwie nowatorski w kwestiach społecznych. Przedstawiono również jego działania związane z założeniem i redagowaniem czasopism poświęconych medycynie, co w sposób istotny sprzyjało poszerzaniu i wymianie wiedzy lekarskiej, wpływało na praktyczne działania związane z leczeniem.

Metoda badań

Badania zaprezentowane w artykule przeprowadzono z zastosowaniem metody badań biograficznych. Wykorzystuje ona dorobek badań historycznych i społecznych, jest popularną metodą badawczą także w pedagogice. Mieczysław Łobocki metodę biograficzną określa „jako metodę polegającą na opisie i analizie przebiegu ży-

cia ludzkiego, rozpatrywanego w kontekście określonego wycinka rzeczywistości społecznej”¹. Sytuowane w tej perspektywie badania biograficzne muszą opierać się na analizie różnego rodzaju dokumentów oraz tekstów źródłowych. W szczególności biografistyka pedagogiczna, jako dyscyplina interdyscyplinarna, musi korzystać z różnego ich rodzaju, pozwalają one bowiem przybliżyć kontekst historyczny, kulturowy oraz związany ze specyfiką miejsca. Tego rodzaju badania biograficzne, stwierdza Ryszard Skrzyniarz², prowadzone na gruncie pedagogiki w efekcie częściowo pokrywają się zakresem z badaniami historycznymi i stosowaną w nich metodologią. Na ich podstawie można opracować m.in. biografię historyczną, edukacyjną czy pedagogiczną.

Badania biograficzne często wykorzystują metody jakościowe, chociaż mogą także mieć charakter sondażowy, gdy polegają na analizie kilku przypadków w ramach danej populacji. Jak wskazują Tadeusz Pilch i Teresa Bauman³, najczęściej w ramach badań sondażowych stosuje się ankiety, wywiad, analizę dokumentów, ale także techniki statystyczne. Metoda analizy dokumentów może być zatem rozpatrywana jako jedna z technik w ramach metody sondażu diagnostycznego. Jest ona często i na różne sposoby wykorzystywana w badaniach biograficznych. Przedmiotem badania w jej ramach „pozostaje dokument, za który przyjmuje się wszelki materialny wytwór działania, materialny przedmiot, zawierający w sposób bezpośredni lub pośredni interesujące diagnostę dane”⁴. Dokumentami podlegającymi analizie są m.in. źródła historyczne, listy, pamiętniki, dokumenty osobiste. Można stosować ją w różnych celach, np. wnioskować „o cechach systemu społeczno-kulturowego, w którym dany dokument powstał (np. o poglądach i uznawanym systemie aksjonormatywnym grupy społecznej, z której wywodzi się autor)”⁵.

Badanie dokumentów, w tym biograficznych, zyskało szczególne znaczenie jako metoda badawcza po zwrocie archiwalnym, który poszerzył spektrum sposobów korzystania ze źródeł⁶. Tim Rapley zwraca uwagę, iż badanie tekstu źródłowego

polega w takiej samej mierze na koncentrowaniu uwagi na tym, co ten tekst „mówi” — w jaki sposób są w nim konstruowane pewne argumenty, idee czy pojęcia — jak i na tym, co nie zostało w nim powiedziane — na przemilczeniach,

¹ M. Łobocki, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków 2000, s. 294.

² R. Skrzyniarz, *Dokumenty źródłem analiz i badań biograficznych w pedagogice*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 3 (2018), nr 1, s. 275–291.

³ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych, strategie ilościowe i jakościowe*, wyd. 2 popr. i rozszerz., Warszawa 2001, s. 160.

⁴ E. Jarosz, E. Wysocka, *Diagnoza psychopedagogiczna. Podstawowe problemy i rozwiązania*, Warszawa 2006, s. 76.

⁵ Tamże, s. 77.

⁶ D. Ulicka, *Zwrot archiwalny (jak ja go widzę)*, „Teksty Drugie”, 2010, nr 1–2, s. 159–164.

brakach czy opuszczeniach. [...] Równolegle do badania pewnych specyficznych tożsamości lub pozycji podmiotu, które są wytwarzane, podtrzymywane i negocjowane w obrębie analizowanego tekstu, często staramy się wyodrębnić dyskursy zasilające dany tekst (lub z niego wykluczone)⁷.

Istotne jest zatem zwrócenie uwagi na szeroki kontekst powstania dokumentu, sposób i cel jego skonstruowania.

Wskazane powyżej metody, w szczególności uwagi Rapleya, były istotne w przeprowadzanej w artykule rekonstrukcji dróg edukacyjnych, kariery zawodowej i dorobku naukowego XIX-wiecznego lekarza. Rekonstrukcja ta opiera się bowiem na analizie tekstów źródłowych i dokumentów, zarówno dotyczących Sachsa, jak i kluczowych dla epoki, w której żył. Ponieważ dotyczy jednej osoby, bliższa jest metodzie analizy przypadku (*case study*) niż metodzie sondażu diagnostycznego. Wymagała zastosowania specyficznych, choć zarazem selektywnych technik badawczych. Materiałem wyjściowym są tu wyłącznie dane i dokumenty historyczne, przede wszystkim opracowania biograficzne sporządzone przez osoby mu współczesne bądź żyjące nieco później, a także krótka notka autobiograficzna opracowana przez samego Sachsa.

Religijny, prawny i edukacyjny kontekst warunkujący sytuację rodziny Johanna Jacoba Sachsa

Isaac Johann Jakob Sachs urodził się w 1803 roku w Mirosławcu (Märkisch Friedland), w okręgu waleckim (Kreis Deutsch Krone) w rodzinie żydowskiej. W tej części Prus Zachodnich (West Prussia) ludność żydowska stanowiła spory procent, od 28% w Tucznie w latach 1801–1803, aż po 55% w Mirosławcu w 1799 roku⁸. Mirosławiec był więc w dużej części miasteczkiem żydowskim, a funkcjonująca w nim gmina była ortodoksyjna. Na przełomie XVIII i XIX wieku była największą w Prusach Zachodnich. W latach 1791–1815przewodził jej Akiva Eger, późniejszy nadrabin Poznania (od 1815 roku do śmierci w 1837 roku)⁹. Eger założył w Mirosławcu także jesziwę¹⁰. To, że

⁷ T. Rapley, *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2010, s. 213–214.

⁸ Jüdische Gemeinden, <https://www.juedische-gemeinden.de> [dostęp: 25.04.2023].

⁹ S.I. Kaempff, *Biographie des hochberühmten hochseligen Herrn Akiba Eger, Oberrabbinen zu Posen, Verfassers einer Sammlung von Rechtsgutachten; nebst einem Trauergedicht auf sein Hinscheiden. Aus innigster Dankbarkeit seinem ruhmvollen Andenken gewidmet von seinem Schüler Saul Isaac Kaempff aus Lissa*, Lissa 1838, s. 30–41; S. Lewyson, *Vollständige Biographie des Rabbi Akiba Eger früher Rabbiners zu Märkisch Friedland, spätern Oberlandes Rabbiner zu Posen nach authentischen Quellen verfaßt von Salomon Lewyson in Posen*, Posen 1878, s. 37–39.

¹⁰ K. Ruprecht, *Schulen des Kreises: Die Rabbinerschule in Märk. Friedland*, in: *Deutsch Krone. Stadt und Kreis*, Hrsg. K. Ruprecht, Hannover 1981, s. 75; B. Lindenberg, *Geschichte der israelischen Schule zu Märkisch Friedland von B. Lindenberg, Lehrer*, Bonn 1855, s. 7–9; S.I. Kaempff, *Biographie des hochberühmten hochseligen Herrn Akiba Eger*, s. 17–29; S. Lewyson, *Vollständige Biographie des Rabbi Akiba Eger*, s. 27–28.

mirosławiecka gmina żydowska była ortodoksyjna, niewątpliwie wywarło wpływ na początkowy etap biografii Sachsa.

Rodzice Johanna chcieli, by pełnił on ważną funkcję w gminie żydowskiej. Ojciec, Jakob David Sachs, był uczonym człowiekiem, kantorem, przez krótki czas prawdopodobnie także rabinem. Mówił świetnie po niemiecku (w języku wysokoniemieckim, Hochdeutsch), był ceniony także przez chrześcijan ze względu na swoje manierę, przenikliwość prawną i umiejętności mediacyjne. Ostatecznie jednak musiał zrzec się posady rabina, bo brakowało mu wykształcenia w szkole rabinicznej¹¹.

Matka Johanna Jacoba Sachsa była przez ponad 25 lat członkinią¹² żydowskiej kobiecej organizacji dobroczynnej (Frauenverein) działającej w Mirosławcu. Jak wskazano w biografii Sachsa, była kobietą mądrą i zaangażowaną w opiekę nad chorymi i ubogimi¹³. Składnąd wszystkie kobiece organizacje dobroczynne zajmowały się podobną działalnością — pomocą chorym, potrzebującym, kobietom w ciąży i czasie połogu. To, że matka Sachsa angażowała się w działalność dobroczynną, było typowe w przypadku kobiet pochodzących z bardziej zamożnych rodzin. Wedle biografii to ona zaszczepiła synowi potrzebę pomagania chorym. Warto zarazem pamiętać, że tego rodzaju źródła biograficzne zawsze mają charakter w dużym stopniu apologetyczny, przedstawiają osobę, której dotyczą, w szczególnie korzystnym świetle. Ponadto wspomniana biografia Sachsa, jako źródło XIX-wieczne, wpisuje się w charakterystyczne dla tego czasu wzory społeczne i konwencje literackie.

Poza faktem, że gmina w Mirosławcu była ortodoksyjna, drugim istotnym czynnikiem determinującym wczesne życie Sachsa były kwestie społeczno-polityczne, w szczególności rozporządzenia dotyczące żydowskich mieszkańców Prus Zachodnich. Na losy mieszkających na tych terenach rodzin żydowskich, w tym dzieci, znacząco wpływała jeszcze w XVIII wieku kwestia posiadania listu ochronnego (Schutzbrief). Tak zwani Schutzjuden posiadający Schutzbrief mieli prawo do zamieszkania i podejmowania pracy na danym terenie. Nie mogli jednak wykonywać każdego zawodu, wolno im było przede wszystkim trudnić się handlem. Ten przywilej nie był dziedziczny i nie był przyznawany kobietom, które w zasadzie nie mogły się samodzielnie utrzymać. Musiały pozostać przy rodzicach lub wyjść za mąż za mężczyznę posiadającego Schutzbrief. To na mężczyźnie spoczywał obowiązek

¹¹ *Biographisches Handbuch der Rabbiner*, Teil 1: *Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und großpolnischen Ländern 1781-1871*, Hrsg. M. Brocke, J. Carlebach, C. Wilke et. al, Berlin 2010, s. 1526.

¹² Dr. med. Kallmann, *Dr. J. J. Sachs*, „Allgemeine Zeitung des Judenthums. Ein unparteiisches Organ für alles jüdische Interesse in Betreff von Politik, Religion, Literatur, Geschichte, Sprachkunde und Belletristik”, 1839, H. 9 vom 20.01, s. 36, <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/3224866> [dostęp: 17.03.2022].

¹³ *Johann Jacob Sachs*, „Sachs' Medicinischer Almanach für das Jahr 1848”, Berlin 1848, s. X, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=chi.78911821&view=lup&seq=19> [dostęp: 15.12.2023].

utrzymania rodziny. Jednakże jeśli wykazywał talenty w studiowaniu Tory, to obo-
wiązek ten przejmowali żona lub teściowie. Z drugiej strony nawet zamężne kobiety,
jeśli pracowały, to wykonywały najprostsze zawody¹⁴. Córkę starano się wydać za męża
za odpowiedniego, ortodoksyjnego kandydata. Jeśli pochodził spoza gminy, gmina
musiała na to wyrazić zgodę. Najczęściej chciano, by co najmniej jeden z synów zo-
stał rabinem. Chłopcy, zwłaszcza w bardziej zamożnych i wykształconych rodzinach,
nierzadko byli edukowani, by pełnić inne ważne funkcje w synagodze, np. kantora.
Tak właśnie było w rodzinie Sachsa.

Rodzina Sachsa była wielodzietna — Isaac Johann Jakob był najmłodszy z 14 ro-
dzeństwa. Wielodzietna była także rodzina rabina Akivy Egera — miał on w sumie
21 dzieci¹⁵, a dla mieszkańców gminy, której przewodził, był wzorem i duchowym
przewodnikiem, także w kwestiach związanych z życiem rodzinnym. Wielodziet-
ność rodzin żydowskich związana była ze wskazaniami religijnymi, które regulowa-
ły kwestie kontaktów cielesnych między małżonkami. Zgodnie z zasadami ortodok-
syjnymi kobieta w trakcie menstruacji, a także siedem dni po ustaniu krwawienia,
do momentu rytualnego obmycia w mykwie uważana była za nieczystą i w tym cza-
sie nie mogła podejmować żadnych kontaktów cielesnych z mężem¹⁶. W efekcie do
kontaktów cielesnych między małżonkami dochodziło w okresie największej płod-
ności kobiety. Takie wielodzietne rodziny były jednak wspierane na różne sposoby
przez członków gminy.

O życiu i karierach zawodowych w rodzinach żydowskich na tych terenach de-
cydowały zatem dwa porządki — religijny oraz związany z prawodawstwem pru-
skim. Na czas pierwszych lat życia Sachsa przypadło ważne wydarzenie, jakim było
wydanie w 1812 roku przez cesarza Fryderyka Wilhelma II tzw. edyktu emancypa-
cyjnego¹⁷. Dzięki niemu mieszkańcy żydowscy uzyskali prawo do swobodnego osie-
dlania się, wykonywania większości zawodów, pod warunkiem jednak przyjęcia na-
zwiska i posługiwania się w sytuacjach formalnych językiem niemieckim. Zmieniło
to w sposób radykalny sytuację żydowskich mieszkańców, których funkcjonowanie
od tej pory nie było już uzależnione od posiadania Schutzbriefu.

¹⁴ J.A. Sienkiewicz-Wilowska, *Sytuacja edukacyjna, społeczna i ekonomiczna Żydów w powiecie waleckim (Prusy Zachodnie) w okresie od XVIII do początków XX wieku*, „Edukacja Międzykulturowa”, 2022, nr 1 (16), s. 64–75.

¹⁵ Österreichisches Jüdisches Museum, <https://www.ojm.at/blog/2018/09/20/akiba-eger-der-geburtstag/> [dostęp: 2.05.2023]. Tekst zawiera szczegółową analizę życia Egera, opis rodziny, z której pochodził, kolejnych małżeństw i dzieci.

¹⁶ Żydowski Instytut Historyczny, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=16273> [dostęp: 7.08.2025]. Hasło z *Polskiego słownika judaistycznego* będące wyjaśnieniem terminu „nidda”, odnoszącego się m.in. do problemu nieczystości menstruującej kobiety.

¹⁷ *Edikt betreffend die bürgerlichen Verhältnisse der Juden in dem Preußischen Staate*, <https://www.verfassung.gen.de/preussen/gesetze/judenedict12.htm> [dostęp: 31.07.2025].

W 1818 roku Fryderyk Wilhelm wydał kolejne ważne rozporządzenie — edykt głoszący, że wszystkie dzieci żydowskie powinny zostać objęte obowiązkową edukacją¹⁸. W 1819 roku otwarto w Mirosławcu szkołę powszechną, dostępną także dla dziewcząt¹⁹. Te ważne regulacje zapoczątkowały w efekcie od początku XIX wieku wyraźne procesy asymilacyjne, które nasiliły się w połowie XIX wieku, osiągając szczyt na przełomie XIX i XX wieku. Radykalnie zmieniła się wówczas także sytuacja kobiet. Niestety Sachs, który urodził się w 1803 roku, nie mógł skorzystać z możliwości edukacyjnej, jaką oferowała mirosławska szkoła, skądinąd bardzo nowoczesna jak na ówczesne czasy.

Edukacja i kariera naukowa Sachsa

Jak odnotowano w krótkiej biografii XIX-wiecznego lekarza, dołączonej do redagowanego przez niego czasopisma, jego rodzice chcieli, by ukochany syn został rabinem. Powyżej wskazano, iż była to typowa droga w takich rodzinach żydowskich, do jakich należała rodzina Sachsa. Pobierał on najpierw prywatną edukację domową. W dziewiątym roku życia (1812) rodzice wysłali go do Königsbergu (Królewiec, Kaliningrad). W tym czasie w Mirosławcu rabinem był jeszcze Eger, działała jesziwa, w 1819 roku powstała szkoła powszechna. Jednak mimo iż Sachs był małym dzieckiem, rodzice wysłali go do Królewca zapewne ze względu na prestiż ośrodka i posiadanie tam rodziny. Pod okiem szwagra ojca, również kantora, uczył się hebrajskiego, przysparzał jednak rodzinie wiele trosk — nie czynił postępów w edukacji rabinicznej²⁰. W efekcie chciał opuścić dom wujka. Zapewne, biorąc pod uwagę wiek Sachsa i zadania rozwojowe tego okresu życia, dla tak młodego chłopca była to sytuacja trudna i obciążająca.

W wieku trzynastu lat za namową rodziny przyjęto go na praktykę do sklepu i przez jakiś czas przygotowywał się do fachu kupca. To jednak także nie przynosiło mu satysfakcji. Mimo problemów z wyborem drogi życiowej podyktowanej naciskami rodziny nie chciał zrezygnować z kontynuowania edukacji. Po upływie kilku lat trafił do miejscowego gimnazjum, pobierał także prywatne lekcje. Ostatecznie zwrócił się ku medycynie oraz filozofii. Skończył szkołę i rozpoczął studia na uniwersytecie, następnie wyjechał do Berlina w celu kontynuowania studiów²¹.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ B. Lindenberg, *Geschichte der israelischen Schule zu Märkisch Friedland*, s. 18.

²⁰ *Johann Jacob Sachs*, „Sachs’ medizinischer Almanach für das Jahr 1848”, s. LXXII. Publikacja zawiera także biografię Sachsa. W niektórych źródłach internetowych podano błędnie jego miejsce urodzenia.

²¹ A.G. Schmidt, *Galerie deutscher pseudonymer Schriftsteller vorzüglich des letzten Jahrzehents*, Grimma 1840, s. 128. „Meher J.J. dr” oznaczało dr Johann Jacob Sachs z Berlina.

W nieco innym świetle swoją biografię przedstawia sam Sachs. Jak każda forma autobiograficzna jest ona, jak można przypuszczać, efektem selekcji, próby zrozumienia swojego życia z dłuższej perspektywy, a także kreowania wizerunku. Warto jednak tu ją przywołać, bo pokazuje, jak Sachs chciał widzieć siebie i jak chciał, żeby widzieli go inni. Notka autobiograficzna pochodzi z 1834 roku i została zamieszczona w zbiorze zawierającym biografie żyjących w Berlinie pisarzy i pisarek: *Biographische und Literarische Nachrichten von den Berlin lebenden Schriftstellern und Schriftstellerinnen*²². Można tam przeczytać:

Sachs Johann Jacob urodził się w Märkisch Friedland 26 lipca 1803 r., tam kształcił się i przygotowywał do studiów rabinicznych. Dopiero jako dorosły, przygotowany w ramach prywatnej edukacji, zaczął uczęszczać do wyższych klas w miejskim gimnazjum w Królewcu w Prusach, następnie studiował tam na uniwersytecie, a później ukończył teoretyczno-medyczne studia w Berlinie. Tutaj w 1828 roku, z powodu wielkiego ubóstwa i potrzeby poprawy warunków życia w zubożałym domu rodzinnym, rozpoczął karierę pisarza i w ciągu pięciu lat, które upłynęły od tego czasu, stopniowo stał się autorem jedenastu prac, wydawcą i redaktorem czterech czasopism, współpracownikiem, recenzentem i korespondentem w ponad dwudziestu czasopismach o różnej tematyce.

Na potwierdzenie znajduje się tam spis jego licznych publikacji wydanych pod nazwiskiem i pod pseudonimem. Dalej Sachs pisze:

Po tym, jak dzięki tej wszechstronnej działalności literackiej, której nie dokonał bez poświęcenia zdrowia, osiągnął zamierzoną poprawę swoich warunków życiowych, przygotowuje się teraz (1834) do państwowego egzaminu umożliwiającego praktykę lekarską w Prusach; jednocześnie porzucając wielostronną dotychczasową działalność wydawniczą, zwraca się ku głębi antropologii, wkrótce bowiem zostaną opublikowane dwie monografie na temat przyszłych podstaw naukowej fizjonomiki i fizjologicznej wiedzy medycznej o strukturze włosa, zredagowane zgodnie ze skryptem złożonym już w Sekcji Fizjologów Zgromadzenia Przyrodników w Hamburgu [zachowałam oryginalną składnię tekstu — J.S.W.]²³.

Po czterech latach, które upłynęły od zredagowania biogramu, Sachs ożenił się z Fanny Liebmann (ur. 1816 w Berlinie — zm. 1883 w Berlinie), z którą miał troje dzieci. Kontynuował karierę naukową. Jak wskazują źródła, został doktorem medycyny, chirurgii i położnictwa²⁴ oraz doktorem filozofii, piastował także stanowisko profe-

²² Zbiór został wydany przez dr. Juliusa Eduarda Hitziga i był kontynuacją cyklu zapoczątkowanego przez Karla Büchnera. Zob. *Gelehrtes Berlin im Jahre... 1834. Biographische und Literarische Nachrichten von den Berlin lebenden Schriftstellern und Schriftstellerinnen*, H. 1, Hrsg. J.E. Hitzig, K. Büchner, Berlin 1834, s. 37-39, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10730705?page=54,55> [dostęp: 20.02.2025]. Przekład własny.

²³ Tamże, s. 39. Przekład własny.

²⁴ H. Dutkiewicz, *Zarys historii medycyny (przykłady ze zbiorów zabytkowych Biblioteki Elbląskiej)*, Elbląski Wortal Historyczny, 6.04.2010, <http://historia.bibliotekaelblaska.pl/artukul/zarys-historii-medycyny-przykla>

sora. W biogramie zamieszczonym w redagowanym przez niego „Almanachu” (można założyć, że sam go zredagował lub skorygował) znajduje się także wzmianka, iż był magistrem i doktorem sztuk wyzwolonych (niem. *freie Künste*, łac. *artes liberales*)²⁵. W 1841 roku otrzymał tytuł „Medizinalrath” od Wielkiego Księcia Meklemburgii-Schwerinu. Niestety nie ustalono, gdzie prowadził praktykę lekarską. Niewątpliwie jednak w późniejszych latach życia skupiał się przede wszystkim na obowiązkach związanych z wydawaniem „Almanachu” i innych publikacji. W 1843 roku przeprowadził się do Nordhausen, gdzie także założył wydawnictwo. Zmarł w 1846 roku w Nordhausen.

Ważniejsze dzieła Johanna Jacoba Sachsa

Sachs swoje publikacje podpisywał Johann Jacob Sachs lub J.J. Sachs, nie używał natomiast imienia Izaak. Być może było to spowodowane postępującą asymilacją — chęcią dostosowania się do społeczeństwa niemieckiego i wymogów środowiska lekarskiego. Pracował w Berlinie, był autorem wielu publikacji z zakresu medycyny. Najbardziej popularna okazała się jednak wydana w 1830 roku książka *Obraz życia kobiety w stanie zdrowia i choroby, z punktu widzenia psychologicznego, intelektualnego i moralnego. Podręcznik dla niemieckich kobiet (Ärztliches Gemälde des weiblichen Lebens im gesunden und krankhaften Zustande, aus psychologischem, intellectuellem und moralischem Standpunkte. Ein Lehrbuch für Deutschlands Frauen von Dr J.J. Sachs)*²⁶. Książka miała charakter podręcznika. Realizowała wyraźny zamiysł pedagogiczny — edukacji młodych i dojrziałych kobiet. Napisana została z uwzględnieniem różnych perspektyw, czemu sprzyjała wiedza medyczna i zarazem filozoficzna Sachsa. Zdecydowano się na obszerniejsze omówienie zawartości tego podręcznika ze względu na jego niewątpliwie nowatorski charakter. Należy bowiem pamiętać, że został wydany niemal 200 lat temu.

Kilkusetstronicową publikację rozpoczyna ogólna historia rozwoju „kobiecej indywidualności”. Sachs uporządkował ją, wprowadzając m.in. podział na okresy życia kobiety (dzieciństwo — dziewczynka, młodość — młoda kobieta, wiek dojrzwały — matrona). Część dotyczącą młodości podzielił na podrozdziały poświęcone rozważaniom na temat fizycznej, intymnej, duchowej i moralnej strony „płci kobiecej”.

dy-ze-zbiorow-zabytkowych-biblioteki-elblaskiej [dostęp: 24.04.2023].

²⁵ Wykształcenie medyczne Sachsa podważał Minding w swojej krytyce *Beleuchtung des literarischen Treibens des Herrn Isaac Jacob Sachs. Ein Beitrag zur Geschichte der Presse*, Berlin 1842, https://books.google.pl/books?id=PIHCNJVt9b4C&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 31.07.2025].

²⁶ J.J. Sachs, *Ärztliches Gemälde des weiblichen Lebens im gesunden und krankhaften Zustande, aus psychologischem, intellectuellem und moralischem Standpunkte. Ein Lehrbuch für Deutschlands Frauen von Dr J.J. Sachs*, Berlin 1830. Wszystkie dalsze cytaty pochodzą z tego wydania i są w moim tłumaczeniu, po cytacie podaję numer strony.

W części drugiej, przybliżającej kwestie kobiecej higieny osobistej, zamieścił fragmenty dotyczące troski o ciało, a także samego ciała i jego okrycia. W dziale *Ubiór* analizował: „żywienie, dbałość o skórę, głowę i włosy, twarz, kończyny i urodę (kosmetyki)”. Jak wskazywał, strój powinien być dostosowany do pogody, pory roku i temperatury. Przestrzegał przed uleganiem modom, ponieważ — podkreślał — niedostatecznie okrycie ciała może skutkować chorobami, takimi jak np. reumatyzm czy gorączka.

Omawiał jednak także kwestie estetyczne. Twierdził np., że strój powinien być dostosowany do wieku, figury i indywidualności. Analizował, które kolory optycznie powiększają lub pomniejszają części ciała. Podawał konkretne przykłady, jak ten, że czerwony kapelusz, zarówno noszony zimą, jak i chroniący od słońca, nadaje twarzy czerwony wygląd! Pisał: „nauczenie się sposobów, dzięki którym można poprawić niedoskonałości fizycznego piękna, jest zdecydowanie nie tak ważne, jak odkrycie subtelności [naturalnego — J.S.W.] piękna i problemów, przez które może ono ulec pogorszeniu” (s. 57). Zalecał zatem docenianie naturalnego piękna, systematyczną troskę o ciało, wskazanie przyczyn ewentualnych problemów. Jak zarazem podkreślał, część z nich wymaga interwencji lekarza, a nie stosowania kosmetyków (s. 57).

Sporo uwagi poświęcił wychowaniu moralnemu oraz kobiecym afektom i namiętnościom. Kolejną część publikacji przeznaczył na omówienie prawidłowej i nieprawidłowej menstruacji. Pisał na temat ciąży, porodu i położu oraz związanych z nimi komplikacji. Osobny rozdział dotyczył podstaw opieki i troski o narodzone dzieci. Rozwodził także problemy związane z życiem seksualnym oraz wybrane choroby starszego wieku. Część, w której zaprezentował kwestie związane z ciążą, poprzedzał rozdział *Początki życia w małżeństwie*. Rozwodził tam takie zagadnienia, jak docenienie małżeństwa, ale także wskazywał sytuacje, w których należy być ostrożnym, wśród nich problem wieku odpowiedniego do zawarcia małżeństwa. Podkreślał, że zgodnie z prawem związku nie powinna zawierać kobieta młodsza niż 19–20 lat. Warunkiem jest także zasada wolnej woli w zawieraniu małżeństwa i brak przymusu.

Dość obszernie omawiał także różne aspekty kondycji fizycznej kandydata. Poddał pod rozwagę takie kwestie jak niedopasowanie fizyczne kobiety i mężczyzny, np. delikatnej, wątłej kobiety oraz silnego, dużego mężczyzny, i wskazywał wynikające z tego konsekwencje dla kobiecego zdrowia. Ponadto bezpośrednio zwracał uwagę na aspekt zdrowia kandydata. W przypadku takich chorób jak epilepsja, gruźlica czy choroby weneryczne jednoznacznie odradzał małżeństwo (s. 221–222). Następnie analizował uwarunkowania wynikające z charakteru moralnego kandydata. Uważał, że powinien posiadać zasób różnych ciepłych, ludzkich uczuć, powinien potrafić trzymać afekty i namiętności na wodzy, tak by „słaba kobieta mogła powierzyć mu bez obaw powodzenie wspólnego życia” (s. 223). W kolejnym podrozdziale omówił akt poczęcia dziecka i różne aspekty życia erotycznego. Wskazywał: „Nigdy

nie uprawiajcie stosunków, chyba że mąż i żona odczuwają tę samą potrzebę” (s. 228). Dalej przybliżył zagadnienia związane z zapłodnieniem komórki jajowej. Publikacja ta jest zatem bardzo obszerną analizą wielu ważnych i praktycznych aspektów życia oraz zdrowia kobiety.

Podręcznik ten, adresowany do kobiet i wydany w wielu egzemplarzach, niewątpliwie miał ogromną wartość edukacyjną. Mimo że podejście Sachsa oceniane z dzisiejszej perspektywy medycznej i społecznej, może budzić wątpliwości, jego publikacja stanowiła w swoim czasie opracowanie kompleksowe i nowatorskie. Współcześnie także ruchy propagujące „ciałopozytywność” czy docenianie naturalnego piękna „bez Photoshopa” zachęcają, podobnie jak XIX-wieczny lekarz, do rozsądnej troski o ciało, doceniania jego naturalnego piękna i do systematycznej troski o zdrowie jako sposobu zachowania naturalnej urody.

Kolejna ważna publikacja Sachsa to wydane w 1830 roku w Berlinie *Podstawy dietetyki z zastosowaniem wszelkich wód mineralnych a przede wszystkim tych z pijalni wód Struve’a* (*Grundriss der Diätetik bei dem Gebrauch aller Mineralwasser und besonders den unter Struveschen Trinkanstalten*)²⁷. Rozważał w niej działanie naturalnych wód mineralnych, głównie jednak wód z pijalni Friedricha Adolfa Augusta Struve’a, niemieckiego lekarza i farmaceuty. Struve po przeprowadzeniu licznych badań nad składem naturalnych wód mineralnych opracował ich sztuczny zamiennik, odpowiadający składem chemicznym naturalnym wodom leczniczym. Następnie podjął współpracę z Rudolfem Blochmannem, który skonstruował i wyprodukował niezbędny sprzęt do pozyskiwania wody mineralnej o odpowiednim składzie. W 1820 roku w Dreźnie powstały pierwsze urządzenia do produkcji wody mineralnej²⁸. Sachs w swojej pracy podkreślał, że warto analizować właściwości wód leczniczych, ponieważ zyskały one ogromną popularność nie tylko w użyciu medycznym, ale także powszechnym.

Polecane przez Sachsa pijalnie takich wód powstały w wielu miejscach i cieszyły się dużym zainteresowaniem w całej Europie. Były dostępne m.in. w Berlinie, Dreźnie, Królewcu, Moskwie, Brighton, a także w Warszawie. Struve był pomysłodawcą produkowania wód mineralnych, Sachs zaś analizował zasady stosowania poszczególnych wód w dietetyce i jego efekty. Omawiał kolejno najbardziej znane źródła wód leczniczych, ich alkaliczność, zasolenie, siarkowość i żelazistość²⁹. Publikacja Sachsa poza tym, iż była swoistą reklamą wynalazku Struve’a, propagowała wodolecznictwo, zwracała uwagę na istotność prawidłowego żywienia oraz odpowiedniego

²⁷ Sachs’ *repertorisches Jahrbuch für die neuesten und vorzüglichsten Leistungen der gesamten Heilkunde: 1848*, https://books.google.pl/books?id=II4tAAAAcAAJ&pg=PP6&hl=pl&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false [dostęp: 17.09.2025].

²⁸ Dr. Friedrich August Struve, JohannStadtArchive, http://www.johannstadtarchiv.de/?article_id=79 [dostęp: 29.04.2023].

²⁹ Sachs’ *repertorisches Jahrbuch für die neuesten und vorzüglichsten Leistungen*.

stylu życia. Inicjowała więc działania krzewiące dbałość o zdrowie publiczne i prewencję zdrowotną.

Kwestii związanych ze zdrowiem publicznym dotyczyło także wiele innych publikacji żydowskiego lekarza. Wystarczy wymienić te poświęcone chorobom epidemicznym: *O cholery na ziemi niemieckiej* (*Über die Cholera auf Deutschem Boden*, Berlin 1831); *Charakter i rozprzestrzenianie grypy* (*Die Influenza in Ihrem Wesen und Ihrer Verbreitung*, Poczdam 1832); *Ogólne lekcje na temat epidemicznych chorób zakaźnych, zwłaszcza cholery i odpowiednich środków w celu ich zahamowania lub ograniczenia* (*Allgemeine Lehren von den epidemischen ansteckenden Krankheiten insbesondere der Cholera und den zu ihrer Hemmung oder Minderung geeigneten Maaßregeln*, Berlin 1831).

W 1832 roku Sachs założył w Berlinie czasopismo „*Berliner Medizinische Zeitung*”, w latach 1834–1842 wydawane jako „*Berliner Medizinische Central-Zeitung*”, a potem pt. „*Allgemeine Medizinische Central-Zeitung*”. Pod tym ostatnim tytułem periodyk ukazywał się od 1842 roku aż do 1933 roku! Od 1835 roku redagował także „*Medizinischer Almanach*” oraz od 1837 roku „*Repertorisches Jahrbuch für die Leistungen der Gesammten Heilkunde*”. Po połączeniu od 1843 roku ukazywały się one pt. „*Medizinischer Almanach*”³⁰. W czasopiśmie publikowano

artykuły m.in. na temat homeopatii i hydropatii, roczny przegląd nowych odkryć i dokonań w dziedzinie medycyny, relacje z podróży i kongresów, doniesienia o przyznaniu tytułów i odznaczeń, [...] dokonania medyczne w dziedzinie patologii, terapii, chirurgii, okulistyki, położnictwa, ginekologii, pediatrii, oraz sprawozdania, relacje, kroniki osobowe, jak i nekrologi³¹.

Znaczący jest fakt, że czasopismo ukazywało się w Berlinie pod różnymi tytułami przez sto lat.

Przykładowy numer z 1839 roku zawierał przegląd najważniejszych wydarzeń w medycynie w dwóch latach poprzedzających publikację (np. nazwiska osób, które uzyskały tytuły lekarskie), artykuły naukowe (np. *Medycyna i religia*, *Upadek godności lekarskiej*, *Lecznictwo na Lewancie*) oraz przegląd najnowszych osiągnięć w medycynie. Sachs publikował więc w nim teksty współczesnych sobie lekarzy i naukowców, doniesienia medyczne z podziałem na dyscypliny.

Publikacje XIX-wiecznego lekarza zostały w 1842 roku skrytykowane przez Juliusa Mindinga i M. Kalischa³², przy czym krytyka Mindinga nie odnosiła się tylko do tekstów, lecz także do samego Sachsa i jego działań. Zarzucał Sachsovi terror, poniżanie, brak przejrzystych reguł recenzowania i zamieszczania artykułów w „Alma-

³⁰ I. Singer, F.T. Haneman, *Sachs, Johann Jacob (Joseph Isidor)*, in: *Jewish Encyclopedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/12976-sachs-johann-jacob-joseph-isidor> [dostęp: 17.03.2022].

³¹ H. Dutkiewicz, *Zarys historii medycyny (przykłady ze zbiorów zabytkowych Biblioteki Elbląskiej)*.

³² Inicjał niemożliwy do rozwinięcia, ponieważ w publikacjach występował konsekwentnie jako M. Kalisch.

nachu". Jednocześnie sugerował, że Sachs był jedynym właścicielem księgarni Liebmann & Company w Berlinie, będącej wydawcą „Almanachu”³³. Sachs bronił się w kilku esejach, zwłaszcza w *Zur Würdigung der Seitherigen Literarischen Umtriebe Gegen Mich* (Berlin 1842)³⁴.

Przedmiotem krytyki ze strony Mindinga w szczególności stał się podręcznik dla kobiet. Pisał (s. 46), że książka ta obok przepisów na kosmetyki przeciwmarszczkowe, farby do włosów, co przynosi korzyść fryzjerom, porusza takie tematy (na s. 134, 187), jak: „onanizm, masturbacja, samookaleczenia, sodomia, kastracja i podobne tematy”. Uważał, że są one nieodpowiednie dla „kobiecych uszu”. Oburzenie Mindinga wzbudziło także to, że Sachs „uczy” kobiety (na s. 237), że „kastrowanie jąder pozbawia mężczyznę siły i nie czyni ich kobietami, lecz zniewieściałymi”. Dalej Minding kontynuował (s. 46):

jakie pojęcie o wrażliwości, kobiecości, manierach i przyzwoitości musi mieć pan J.J. Sachs, pisarz, redaktor i księgarz, można również dostrzec w tzw. „Najpowszechniejszym skarbcu domowym dla mężczyzn i kobiet” [„Gemeinnützigsten Hausschatz für Mann und Frau”], opublikowanym przez jego wydawnictwo, dostępnym również pod tytułem „Biblioteka edukacyjna dla każdego domu klasy średniej” [„Bildungsbibliothek für jedes bürgerliche Haus”].

Sachs był członkiem wielu ważnych stowarzyszeń, takich jak: Korporacja Lekarzy w Atenach (Gesellschaft der Aerzte in Athen), Towarzystwo Natury i Medycyny w Dreźnie (der Societät für Natur- und Heilkunde in Dresden), Korporacja Postępu Nauk Przyrodniczych we Fryburgu Bryzgowijskim (Gesellschaft zur Beförderung der Naturwissenschaften zu Freiburg im Breisgau) i Medyczna Korporacja w Lipsku (Medizinische Gesellschaft in Leipzig), a także członkiem honorowym Stowarzyszenia Książęcego Badeńskich Urzędników Medycznych na rzecz Promocji Medycyny Państwowej (Verein Grossherzogi. Badischer Medicinal-Beamter zur Beförderung der Staatsarzneikunde Ehrenmitglieder)³⁵. Ten ostatni tytuł dobrze pokazuje, iż był on doceniany ze względu na swoje zaangażowanie w promocję zdrowia.

Wnioski

Rekonstrukcja biografii Sachsa umożliwia podjęcie refleksji nad różnymi drogami życiowymi mężczyzn żydowskich na terenie Prus Zachodnich, uwarunkowaniami prawnymi, religijnymi i społecznymi ich życiowych decyzji, a także nieprostymi

³³ J. Minding, *Beleuchtung des literarischen Treibens des Herrn Isaac Jacob Sachs*.

³⁴ I. Singer, F.T. Haneman, *Sachs, Johann Jacob (Joseph Isidor)*, in: *Jewish Encyclopedia*.

³⁵ „Medicinerischer Almanach für das Jahr: 1839”, s. 4, https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/publication/7825/edition/7352/content?format_id=2 [dostęp: 25.07.2025].

problemami żydowskiej asymilacji do kultury dominującej, w tym wypadku niemieckiej. Wpisuje się zatem w szerszy kontekst badań biograficznych i ich implikacji.

Po Johannie Jacobie Sachsie pozostał ogromny zasób wydanych monografii, artykułów, a także założone przez niego czasopisma. Zmarł w wieku zaledwie 43 lat. Niewątpliwie można powiedzieć, że słusznie wykazywał upór w kwestii wyboru drogi życiowej. Pozostawił po sobie dzieła, które wywarły istotny wpływ na współczesną mu medycynę. Przeanalizowanie jego działalności i publikacji pozwala także dostrzec jego niewątpliwą wkład w propagowanie idei zdrowia publicznego. Jego prace do dziś są wspominane i cytowane. Podręcznik dla kobiet (prawa do niego przeszły do domeny publicznej) został w 2022 roku wznowiony przez wydawnictwo Legare Street Press jako tekst istotny dla kultury.

Bibliografia

- Biographisches Handbuch der Rabbiner*, Teil 1: *Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und großpolnischen Ländern 1781–1871*, Hrsg. M. Brocke, J. Carlebach, C. Wilke et. al, Berlin 2010.
- Dr. Friedrich August Struve, Johann Stadt Archive, http://www.johannstadtarchiv.de/?article_id=79 [dostęp: 29.04.2023].
- Dutkiewicz H., *Zarys historii medycyny (przykłady ze zbiorów zabytkowych Biblioteki Elbląskiej)*, Elbląski Wortal Historyczny, 6.04.2010, <http://historia.bibliotekaelblaska.pl/artukul/zarys-historii-medycyny-przyklady-ze-zbiorow-zabytkowych-biblioteki-elblaskiej> [dostęp: 24.04.2023].
- Edikt betreffend die bürgerlichen Verhältnisse der Juden in dem Preussischen Staate*, <https://www.verfassungen.de/preussen/gesetze/judenedict12.htm> [dostęp: 31.07.2025].
- Erlaß des Königl. Innenministeriums vom 9.2.1825*, <http://www.ggg-laupheim.de/Berichte%20von%20Mitgl/Judenschule/Judenschule.html> [dostęp: 15.12.2022].
- Gelehrtes Berlin im Jahre... 1834. Biographische und Literarische Nachrichten von den Berlin lebenden Schriftstellern und Schriftstellerinnen*, H. 1, Hrsg. J.E. Hitzig, K. Büchner, Berlin 1834, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10730705?page=54,55> [dostęp: 20.02.2025].
- Jarosław E., Wysocka E., *Diagnoza psychopedagogiczna. Podstawowe problemy i rozwiązania*, Warszawa 2006.
- Johann Jacob Sachs, „Sachs' Medicinischer Almanach für das Jahr 1848”, *Medicinische Central-Zeitung*, Berlin 1848, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=chi.78911821&view=1up&seq=19> [dostęp: 15.12.2023].
- Jüdische Gemeinden, <https://www.juedische-gemeinden.de> [dostęp: 25.04.2023].
- Kaempff S.I., *Biographie des hochberühmten hochseligen Herrn Akiba Eger, Oberrabbinen zu Posen, Verfassers einer Sammlung von Rechtsgutachten; nebst einem Trauergedicht auf sein Hinscheiden. Aus innigster Dankbarkeit seinem ruhmvollen Andenken gewidmet von seinem Schüler Saul Isaac Kaempff aus Lissa*, Lissa 1838.
- Kallmann dr. med., Dr. J. J. Sachs, „Allgemeine Zeitung des Judenthums. Ein unparteiisches Organ für alles jüdische Interesse in Betreff von Politik, Religion, Literatur, Geschichte, Sprachkunde und Belletristik”, 1839, H. 9 vom 20.01, s. 36, <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/3224866> [dostęp: 17.03.2022].

- Lewyson S., *Vollständige Biographie des Rabbi Akiba Eger früher Rabbiners zu Märkisch Friedland, spätern Oberlandes Rabbiners zu Posen nach authentischen Quellen verfaßt von Salomon Lewyson in Posen*, Posen 1878.
- Lindenberg B., *Geschichte der israelischen Schule zu Märkisch Friedland von B. Lindenberg, Lehrer*, Bonn 1855.
- Łobocki M., *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków 2000.
- „Medicinisher Almanach für das Jahr: 1839”, https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/publication/7825/edition/7352/content?format_id=2 [dostęp: 25.07.2025].
- Minding J., *Beleuchtung des literarischen Treibens des Herrn Isaac Jacob Sachs. Ein Beitrag zur Geschichte der Presse*, Berlin 1842.
- Österreichisches Jüdisches Museum, <https://www.ojm.at/blog/2018/09/20/akiba-eger-der-geburtstag/> [dostęp: 02.05.2023].
- Pilch T., Bauman T., *Zasady badań pedagogicznych, strategie ilościowe i jakościowe*, wyd. 2 popr. i rozszerz., Warszawa 2001.
- Rapley T., *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2010.
- Ruprecht K., *Schulen des Kreises. Die Rabbinerschule in Märk. Friedland*, in: *Deutsch Krone. Stadt und Kreis*, Hrsg. K. Ruprecht, Hannover 1981, s. 75–77.
- Sachs J.J., *Ärztliches Gemälde des weiblichen Lebens im gesunden und krankhaften Zustande, aus psychologischem, intellectualem und moralischem Standpunkte. Ein Lehrbuch für Deutschlands Frauen von Dr J.J. Sachs*, Berlin 1830.
- Schmidt A.G., *Gallerie deutscher pseudonymer Schriftsteller vorzüglich des letzten Jahrzehents*, Grimma 1840.
- Sienkiewicz-Wilowska J.A., *Sytuacja edukacyjna, społeczna i ekonomiczna Żydówek w powiecie waleckim (Prusy Zachodnie) w okresie od XVIII do początków XX wieku*, „Edukacja Międzykulturowa”, 2022, nr 1 (16), s. 64–75.
- Singer I., Haneman F.T., *Sachs, Johann Jacob (Joseph Isidor)*, in: *Jewish Encyclopedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/12976-sachs-johann-jacob-joseph-isidor> [dostęp: 17.03.2022].
- Skrzyniarz R., *Dokumenty źródłem analiz i badań biograficznych w pedagogice*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 3 (2018), nr 1, s. 273–289.
- Ulicka D., *Zwrot archiwalny (jak ja go widzę)*, „Teksty Drugie”, 2010, nr 1–2, s. 159–164.
- Żydowski Instytut Historyczny, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=16273> [dostęp: 7.08.2025].